

Bartosz Zalewski

Uwagi na temat 'compensatio' w twórczości wybranych przedstawicieli szkoły glosatorów

---

Zeszyty Prawnicze 16/2, 61-84

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

BARTOSZ ZALEWSKI

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

UWAGI NA TEMAT ‘COMPENSATIO’
W TWÓRCZOŚCI WYBRANYCH PRZEDSTAWICIELI
SZKOŁY GLOSATORÓW

I. WPROWADZENIE

Instytucja *compensatio*, zwana we współczesnej cywilistyce polskiej potrąceniem, przechodziła w prawie rzymskim długą ewolucję¹. Pomimo

---

¹ Na temat rozwoju omawianej instytucji w perspektywie historycznej odesłać należy przede wszystkim do obszernej pracy W. OSUCHOWSKIEGO, *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, Kraków-Warszawa 1970 oraz artykułów W. ROZWADOWSKIEGO w *Czasopiśmie Prawno-Historycznym: Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i źródłach*, część I: *Przegląd krytyczny doktryny XIX i XX wieku*, «CPH» 26.2/1974, s. 1-24 oraz część II: *Źródła*, «CPH» 27.1/1975, s. 23-53 oraz tegoż *Zarzut kwoty potrąconej. Studia nad D.22,3,19,3*, «CPH» 27.2/1976, s. 1-15. Z literatury francuskojęzycznej wymienić trzeba pracę CH. APPELTONA, *Histoire de la compensation en droit romain*, Paris 1895; poza tym: A. E. LAIR, *De la compensation et des demandes reconventionnelles dans le droit français ancien et moderne*, Paris-Angres 1862. Ostatnio tematyką kompensacji zajął się również P. PICHONNAZ, *La compensation: Analyse historique et comparative des modes de compenser non conventionnelles*, Fribourg 2001. Tematyka kompensacji była szeroko analizowana na gruncie dziewiętnastowiecznej nauki niemieckiej; wskazać zatem należy następujące opracowania: H. DERNBURG, *Die compensation nach römischen Rechte mit Rücksicht auf die neuen Gesetzgebungen*, I-II, Heidelberg 1854; E. STAMPE, *Das compensationverfahren im vorjustinianischen ‘stricti iuris iudicium’*, Leipzig 1886. W literaturze włoskiej tematykę potrącenia podejmował B. BIONDI, *La compensazione nel diritto romano*, Cortona 1927, oraz S. SOLAZZI, *La compensazione nel diritto romano*, Napoli 1950.

znacznej doniosłości praktycznej, problem wzajemnego zaliczenia wierzytelności ostatecznie ukształtowany został dopiero w okresie panowania cesarza Justyniana Wielkiego (527-565)². Trzeba przy tym zauważyć, iż jeszcze w justyniańskiej kompilacji pozostała kompensacja instytucją procesową, mimo że pociągała za sobą daleko idące skutki w sferze, jaką dziś określa się mianem prawa materialnego, a które sprowadzały się do umorzenia wzajemnych należności stron do wysokości wierzytelności niższej.

Z historycznego i porównawczego punktu widzenia wyróżnić można różnorakie postacie instytucji potrącenia. Wskazać zatem należy kompensację dobrowolną, opierającą się na umowie stron, oraz kompensację przymusową, która z kolei może wynikać z ingerencji sądu, przez co zwana jest sądową, bądź z mocy samej ustawy – wówczas mówi się o kompensacji legalnej³. Niekiedy jednak w odniesieniu do omawianej instytucji stosuje się także inny podział, który, jak się wydaje, służyć może uzupełnieniu rozróżnienia wskazanego powyżej. Wyróżnia się zatem kompensację sądową, kompensację następującą automatycznie, na podstawie samej ustawy (*ipso iure*) i bez dodatkowych działań ze strony uprawnionej⁴, kompensację przez oświadczenie składane

---

Szczegółowy wykaz literatury przedmiotu, począwszy od twórczości komentatorów, podaje W. OSUCHOWSKI: *op. cit.*, s. 11-12, przyp. 1-8.

² Trzeba jednakże zaznaczyć, że istotny krok naprzód w rozwoju instytucji kompensacji w prawie rzymskim wiązać należy z reskryptem cesarza Marka Aureliusza (161-180 n.e.), który rozszerzał możliwość stosowania potrącenia na *iudicia stricti iuris* poprzez podniesienie *exceptio doli* (I. 4,6,30); por. wskazane powyżej artykuły W. Rozwadowskiego oraz wywody W. OSUCHOWSKIEGO: *op. cit.*, s. 146 i n., jak również: P. VAN WARMELO, *Le Rescrit de Marc-Aurèle à propos de la compensation*, [w:] *Droits de l'antiquité et sociologie juridique. Mélanges H. Lévy-Bruhl*, Paris 1959, s. 335-341. Pytanie, na ile cesarz wprowadzał rozwiązanie nowatorskie, a na ile sankcjonował istniejącą w obrocie prawnym praktykę, pozostaje wciąż otwarte – por. R. ZIMMERMANN, *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996, s. 763.

³ Por. W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 12-13; zasadnicza oś podziału zachowuje swoje znaczenie także w polskim systemie prawnym.

⁴ W literaturze francuskojęzycznej kompensacja następująca z mocy samego prawa określana jest jako automatyczna (*compensation automatique*) – por. przykładowo P. PICHONNAZ, *Compensation et prescription: le dialogue difficile d'un couple à la fleur de l'âge?*, «Revue friburgeoise de jurisprudence. Le droit en mouvement», wydanie

drugiej stronie i wreszcie kompensację „konwencjonalną”, następującą w zasadzie w sposób umowy⁵. Kompensacja z mocy samego prawa oraz kompensacja poprzez oświadczenie mieszczą się w ramach kompensacji legalnej, ustawowej. Trzeba jednak zaznaczyć, że są to dwa odrębne modele, z których pierwszy funkcjonuje na gruncie francuskiego kodeksu cywilnego, drugi zaś przyjęty został w prawie niemieckim⁶. Genezy takiego stanu rzeczy doszukiwać się można w kontrowersji, jaka zaistniała wśród przedstawicieli średniowiecznej szkoły glosatorów na tle rozwiązań rzymskich zawartych w Kodeksie Justyniana.

2. COMPENSATIO W PRAWIE JUSTYNIAŃSKIM

Punktem wyjścia dla rozważań dotyczących poglądów przedstawicieli średniowiecznych szkół prawa na instytucje rzymskie, zwłaszcza jeśli idzie o glosatorów, pozostawać musi prawo justyniańskie⁷. To na dziele

---

specjalne z okazji dziesięciolecia czasopisma, red. L. VOLLERY, P. CORBOZ, H. CASANOVA, D. LOERTSCHER, Fribourg 2002, s. 88 i n.; A. BÉLANGER, *La compensation légale, son automatisme et ses conditions d'application: entre mythes et réalités*, «Les Cahiers de Droit» 44.2/2003, s. 137 i n.

⁵ P. PICHONNAZ, *The retroactive effect of set-off (compensatio). A journey through Roman Law to the New Dutch Civil Code*, «The Legal History Review» 68.4/2000, s. 542-543.

⁶ Por. art. 1290 *Code Civil*, stanowiący: *La compensation s'opère de plein droit par la seule force de la loi, même à l'insu des débiteurs; les deux dettes s'éteignent réciproquement, à l'instant où elles se trouvent exister à la fois, jusqu'à concurrence de leurs quotités respectives*, oraz § 388 *Bürgerliches Gesetzbuch* (dalej BGB): *Die Aufrechnung erfolgt durch Erklärung gegenüber dem anderen Teil (...)*. Polski Kodeks cywilny opiera się na rozwiązaniach niemieckich; por. art. 499 k.c.: *Potrącenia dokonują się przez oświadczenie złożone drugiej stronie. Oświadczenie ma moc wsteczną od chwili, kiedy potrącenie stało się możliwe*.

⁷ W literaturze podkreśla się, że dla naukowego opracowywania prawa rzymskiego przez glosatorów i komentatorów marginalne zupełnie znaczenie miały *Leges Romanae Barbarorum* – R. WOJCIECHOWSKI, *'Societas' w twórczości glosatorów i komentatorów*, Wrocław 2002, s. 18; IDEM, *O wpływie prawa rzymskiego na rozwój prawa spółek w średniowieczu i na początku dziejów nowożytnych*, [w:] *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, red. A. DĘBIŃSKI, M. WÓJCIK, Lublin 2004, s. 323.

Justyniana bazował Irnerius i jego następcy, to ono było przedmiotem glosy i stanowiło najwyższy prawniczy autorytet⁸. Powierzchnowa choćby zatem analiza rozwiązań justyniańskich dotyczących potrącenia wydaje się być nieunikniona.

Justynian Wielki dokonał reformy instytucji kompensacji, jest to bezsprzeczne. Wątpliwości w nauce budzi natomiast zakres tej reformy, jej znaczenie czy nowatorstwo⁹. Kwestie te zostawić należy w zasadzie na marginesie niniejszych rozważań – kluczowym bowiem zagadnieniem, które służyć ma wprowadzeniu do rozważań dotyczących poglądów wybranych przedstawicieli szkoły glosatorów na instytucję potrącenia, jest sama treść kompilacji justyniańskiej. Nie należy bowiem zapominać, iż glosatorzy nie prowadzili badań o charakterze historycznym¹⁰.

---

⁸ Por. M. KURYŁOWICZ, *Prawo rzymskie. Historia, tradycja, współczesność*, Lublin 2003, s. 98-99. Warto też przytoczyć tu opinię P. Vinogradoffa: "For the doctors of the new study the books of Justinian were sacred books, the sources of authority from which all deductions must proceed." – P. VINOGRADOFF, *Roman Law in Medieval Europe*3, Oxford 1961, s. 57.

⁹ Por. w szczególności: P. PICHONNAZ, *Da Roma a Bologna: l'evoluzione della nozione di „compensatio ipso iure”*, «Rivista di Diritto Romano» 2/2002, s. 339; TEGOŹ, *The retroactive...*, s. 545-546. Poglądy P. PICHONNAZA na zakres, w jakim teksty Paulusa (D. 16,2,4) oraz Ulpiana (D. 16,2,10) zostały skorygowane interpolacjami ze strony komisji justyniańskiej, zasadniczo różnią się od poglądów innych uczonych – por. W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 234 i n.; B. BIONDI, *op. cit.*, s. 287 i n. Por. też uwagi CH. APPELTONA, *op. cit.*, s. 429 i n., zawierające liczne odniesienia do współczesnego mu stanu nauki,

¹⁰ Por. F. CALASSO, *Medio evo del diritto*, Milano 1954, s. 524. Autor pisze wręcz o ignorancji glosatorów w kwestiach związanych z historycznym rozwojem poszczególnych instytucji prawa rzymskiego. Glosatorowie stosowali w swej pracy metodę scholastyczną, polegającą na egzegezie i dogłębnej analizie tekstów zawartych w kodyfikacji justyniańskiej – por. W. DAJCZAK, *Prawo rzymskie a rozwój europejskiego prawa prywatnego, [w:] Poszukiwanie Europy: Zjazd gnieźnieński a idea zjednoczonej Europy*, red. A. MIKOŁAJCZAK, L. MROZIEWICZ, Poznań 2000, s. 44-45. Początek badań nad prawem rzymskim jako elementem szeroko pojętej kultury antyku, które uwzględniały tło historyczne, przypadł dopiero na XV wiek – por. P. ŚWIĘCICKA, *Prawo rzymskie w okresie Renesansu i Baroku. Humanistyczny wymiar europejskiej kultury prawnej*, «CPH» 64.1/2012, s. 15 i n.; M. KURYŁOWICZ, *op. cit.*, s. 100.

Istota justyniańskiej reformy zasadzała się na ostatecznym ugruntowaniu reguły *compensatio ipso iure*, którą statuowała konstytucja adresowana do prefekta pretorium Jana z 531 roku¹¹:

C. 4,31,14 (*Justinianus A. Iohanni PP.*) *pr. Compensationes ex omnibus actionibus ipso iure fieri sancimus nulla differentia in rem vel personalibus actionibus inter se observanda. 1. Ita tamen compensationes obici iubemus, si causa ex qua compensatur liquida sit et non multis ambagibus innodata, sed possit iudici facilem exitum sui praestare. Satis enim miserabile est post multa forte variaque certamina, cum res iam fuerit approbata, tunc ex altera parte, quae iam paene convicta est, opponi compensationem iam certo et indubitato debito et moratoriis ambagibus spem condemnationis excludi. Hoc itaque iudices observent et non procliviores in admitendas compensationes existant nec molli animo eas suscipiant, sed iure stricto utentes, si invenerint eas maiorem et ampliorem exposcere indaginem, eas quidem alii iudicio reservent, litem autem pristinam iam paene expeditam sententia terminali componant: excepta actione depositi secundum nostram sanctionem, in qua nec compensationi locum esse disposuimus. 2. Possessionem autem alienam perperam occupantibus compensatio non datur.*

Zasadniczą zmianą wprowadzoną przez cesarza w stosunku do poprzedniego stanu prawnego było przyjęcie reguły, że potrącenie wierzytelności wzajemnych dopuszczalne jest przy wszystkich rodzajach powództw¹². Wyraźnie dopuszcza zatem Justynian kompensację przy

---

¹¹ Trzeba jednak zaznaczyć, że niekiedy przyjmuje się kompensację *ipso iure* za twór czysto justyniański – B. BIONDI, *op. cit.*, s. 129.

¹² W prawie klasycznym dopuszczalna była zawsze kompensacja wierzytelności dochodzonych przy pomocy skarg dobrej wiary. W przypadku *actiones stricti iuris* dopuszczano kompensację przymusową jedynie w określonych przypadkach, mianowicie w razie, gdyby powództwo wytoczył bankier (*argentarius* – por. G. 4, 64; 66-68) oraz nabywca majątku z licytacji (*bonorum emptor* – por. G. 4, 65-68). Co do wspomnianego reskryptu Marka Aureliusza – por. przyp. 2. Ogólna charakterystyka historycznego rozwoju kompensacji w prawie rzymskim, por. A. E. GIFFARD, R. VILLERS, *Droit romain et ancien droit français. Les obligations*, Dalloz 1970, s. 311-317.

*actiones in rem*¹³. Wyjątkiem od zasady, że wzajemne zaliczenie wierzytelności jest możliwe przy wszelkich skargach, był zakaz jego stosowania przy depozycie jako stosunku prawnym opierającym się na szczególnym zaufaniu stron¹⁴.

W myśl konstytucji kompensacja dokonywać się miała z mocy samego prawa – *ipso iure*¹⁵. Rola sędziego sprowadzała się zatem do orzeczniczego potwierdzenia stanu, jaki wynikał wprost z ustawy¹⁶. Nie oznaczało to jednak, iż kompensacja następowała automatycznie – wymagane było aktywne działanie strony pozwanej, która winna powołać się na istnienie wzajemnej wierzytelności przypadającej jej przeciw powodowi¹⁷. Trzeba przy tym zaznaczyć, że pozwany, składając oświadczenie o istnieniu takiej wierzytelności, nie podnosił zarzutu potrącenia, gdyż umorzenie wzajemnych zobowiązań stron następowało tu z mocy ustawy. *Reus* mógł zatem podnieść ową okoliczność w dowolnym momencie procesu i w jakiegokolwiek formie¹⁸. Jednocześnie zwrot *compensationes ex*

---

¹³ P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 546; CH. APPELTON, *op. cit.*, s. 416 i n. Jak się jednak zwraca uwagę w literaturze, potrącenie przy *actiones in rem* dopuszczano już w procesie poklasycznym, por. S. SOLAZZI, *op. cit.*, s. 147.

¹⁴ C. 4,34,11. Tego rodzaju zakaz, dotyczący również podnoszenie zarzutu podstępny ze strony pozwanego, miał wykluczyć sytuację, w której depozytariusz paraliżuje żądanie powoda o zwrot jego rzeczy – W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 271. Obszernie na temat wspomnianego zakazu: P. PICHONNAZ: *L'interdiction de compenser dans le contrat de dépôt*, «RIDA» 46/1999, s. 393-425.

¹⁵ Ten sam zwrot odnośnie *compensatio* stosują Instytucje justyniańskie – por. I. 4,6,30.

¹⁶ Przypadała zatem organowi rozstrzygającemu funkcja deklaratoryjna – W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 231.

¹⁷ P. PICHONNAZ, *Da Roma...*, s. 342 i n.; W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 231 i n. Jak wskazuje się w literaturze, przyjęcie założenia o kompensacji *ipso iure* jako automatycznej stoi w sprzeczności z zawartymi w omawianej konstytucji sformułowaniami („*compensationis obici*”, „*opponi compensationem*”) – R. ZIMMERMANN, *The Law...*, s. 767. Zasygnalizować jednak należy, że odmienny pogląd odnośnie wyrażenia *ipso iure* miał THEOPHILUS – współautor instytucji justyniańskich, który twierdził, iż potrącenie dokonuje się automatycznie, bez potrzeby aktywnych działań ze strony pozwanego – THEOPHILUS ANTECESSOR, *Institutionum Graeca paraphrasis*, ad Inst. 4,6,30, II, Berlin 1897 (reprint Aalen 1967), s. 432; por. też P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 547.

¹⁸ W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 233. Jak wskazuje P. PICHONNAZ, zmiana charakteru podniesienia takiej okoliczności jako czynności procesowej nastąpiła jeszcze pod

omnibus actionibus ipso iure fieri wskazuje na procesowy charakter oświadczenia, co wyraźnie różni kompensację justyniańską, mającą zarazem charakter ustawowy i sądowy, od kompensacji konwencjonalnej. Przyjęcie tego rodzaju założenia konstrukcyjnego ma istotne znaczenie odnośnie do kwestii odsetek wynikających z wzajemnych wierzytelności. Koncepcja potrącenia następującego *ipso iure*, przy którym elementem niezbędnym jest deklaratoryjne oświadczenie pozwanego o istnieniu wierzytelności wzajemnej względem pozwanego, zakłada bowiem, że wierzytelności takie umarzają się od chwili zaistnienia wzajemnych pretensji¹⁹. Wiadomym tego skutkiem jest także umorzenie odsetek z tych wierzytelności wynikających. W okresie prawa klasycznego, w którym funkcjonowała kompensacja sądowa, bieg odsetek od wierzytelności oprocentowanej ustawał bowiem dopiero z chwilą wydania wyroku przez organ rozstrzygający²⁰.

Dla zastosowania instytucji potrącenia na gruncie prawa justyniańskiego określone wymogi musiały spełniać także same wierzytelności. Przede wszystkim musiały przysługiwać one obu stronom postępowania, będącym wzajemnie zarazem dłużnikami i wierzycielami. Wymóg tożsamości podmiotowej obu zobowiązań został sformułowany w konstytucji cesarza Gordiana z roku 238²¹. Przesłanka jednorodzajowości świadczeń będących przedmiotem takich zobowiązań znana była z kolei

---

panowaniem cesarza Dioklecjana (284-305) – P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 546; por. również M. KASER, K. HACKL, *Das Römische Zivilprozessrecht*, München 1996, s. 585.

¹⁹ Por. W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 251 i n.; W. LOYD, *The Development of Set-off*, «University of Pennsylvania Law Review» 64.6/1916, s. 543. Warto jednak zwrócić uwagę, że w nauce podnosi się, iż tego rodzaju rozwiązanie jest nieprzejrzyste, zwłaszcza biorąc pod uwagę istnienie w niektórych systemach prawnych, z francuskim i włoskim na czele, modelu kompensacji automatycznej – por. P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 544, wraz z przytoczoną tam literaturą. Założenie o retroaktywnym skutku oświadczenia funkcjonuje także na gruncie prawa polskiego. Art. 499 k.c. wprost stanowi, że oświadczenie o potrąceniu składane drugiej stronie ma moc wsteczną od chwili, kiedy potrącenie stało się możliwe.

²⁰ W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 251 i n.

²¹ C. 4, 31, 9. Prawdopodobnie chodzi o Gordiana III (238-244). Cesarz Gordian I (238) współrządził z synem o tym samym imieniu; jako że w nagłówku konstytucji wskazany jest tylko jeden cesarz, założyć należy, iż jej autorem jest Gordian III.

już Gajusowi²². Niekwestionowanym wkładem Justyniana Wielkiego w rozwój instytucji potrącenia był natomiast wymóg, by wierzytelność przedstawiona do potrącenia była *liquida*, tj. płynna²³. Oznaczało to, że wierzytelność taka winna być możliwa do bezzwłocznego wykazania w ramach procesu²⁴. W myśl przytoczonej konstytucji miałoby to zapobiegać nieuzasadnionemu przedłużaniu postępowania przez stronę, która, będąc blisko porażki, próbuje odwlec moment wydania niekorzystnego dla siebie rozstrzygnięcia²⁵.

3. KOMPENSACJA IPSO IURE W POGŁĄDACH MARTINUSA GOSII ORAZ W SUMMA TRECENSIS

Martinus Gosia (zm. 1166) zaliczał się do *quattuor doctores*, grupy następców założyciela szkoły glosatorów – Irneriusa²⁶. Jego poglądy dotyczące instytucji potrącenia znane są dzięki przekazom pośrednim. Pewne trudności w ich rekonstrukcji powoduje fakt, że większość przedstawicieli szkoły glosatorów oraz późniejszej szkoły komentatorów odrzuciło jego koncepcję automatycznej kompensacji, następującej *sine facto hominis* we wszelkich możliwych wypadkach.

Rozporządź wypadła od opinii Martinusa Gosii dotyczącej kompensacji, jaka zawarta została w komentarzu do Kodeksu justyniańskiego Bartolusa de Saxoferrato (zm. 1357)²⁷: *Circa istam legem querit glo[ssa] utru*

---

²² G. 4, 66.

²³ Por. P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 546; W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 232, S. SOLAZZI, *op. cit.*, s. 147. Niekiedy zwrot *liquida* tłumaczy się również jako „jasna” – CH. APPELTON, *op. cit.*, s. 422.

²⁴ Wymogu tego nie znają przepisy polskiego Kodeksu cywilnego dotyczące potrącenia (art. 499 i n.) – por. wyrok SN z dn. 29 sierpnia 1970 r., I PR 297/69.

²⁵ Szeroko na temat przesłanki płynności wierzytelności, por. CH. APPELTON, *op. cit.*, s. 422 i n.

²⁶ Poza Martinusem do *quattuor doctores*, tj. bezpośrednich następców Irneriusa (zm. po 1125), zaliczani są Bulgarus, Jacobus i Hugo – por. M. KURYŁOWICZ, *op. cit.*, s. 98; P. VINOGRADOFF, *op. cit.*, s. 61.

²⁷ Na temat tego wybitnego przedstawiciela szkoły komentatorów por. F. CALASSO, *op. cit.*, s. 573 i n. (wraz z podaną tam literaturą).

*hoc sit verum, quod compensatio fiat ipso iure, absque aliquo facto hominis: Marti[no] dicit quod sic, Joan[nes] dicit quod no[n], nisi opponatur*²⁸. Wybitny przedstawiciel szkoły komentatorów wskazuje, że, zgodnie z poglądem Martinusa, potrącenie następuje bez żadnych dodatkowych czynności, automatycznie (*absque aliquo facto hominis*)²⁹. Kwestię sporu powstałego wokół interpretacji sformułowania *ipso iure* porusza także ostatni wybitny przedstawiciel szkoły glosatorów, Accursius (zm. 1263), który odnośnie do poglądów Martinusa napisał: *Not.[a] pro M[artino] quod ipso iure fit compensatio, etsi non opponatur ab homine (...)*³⁰. W przytoczonym sformułowaniu wyraźniej widoczny jest procesowy charakter instytucji potrącenia – kompensacja następuje pomimo braku wyraźnych działań uprawnionego; nie musi on przeciwstawić roszczeniu powoda przysługującej mu wierzytelności wzajemnej, gdyż zaliczenie obydwu wierzytelności nastąpiło automatycznie w chwili, gdy tylko stało się to możliwe. Jednocześnie użycie w obu przytoczonych fragmentach źródłowych ogólnego terminu *homo*, abstrahującego od procesowej roli podmiotu, świadczy o odchodzeniu od typowego dla Rzymian postrzegania potrącenia przez pryzmat procedury sądowej³¹. Tego rodzaju spojrzenie jest przejawem ogólnej tendencji glosatorów do utożsamiania powództwa z jego materialnoprawną podstawą, co pozwalało na przyjęcie koncepcji, według której kompensację traktować można również

---

²⁸ BARTOLUS de SAXOFERRATO, *Bartoli Commentaria in primam Codicis partem. Cum non paucis additionibus D. Alexandri et Petri Pauli Parisii nuper illustrata, accuratèque casitgata: et in magnam Jurispe. utilitatem recognita*, Lugduni 1552, tyt. *De compensationibus*, s. 182.

²⁹ Por. P. PICHONNAZ, *Da Roma...*, s. 346.

³⁰ ACCURSIUS, 'Codex dn. Iustiniani', Parisii 1559, glosa *Ipso iure* ad C. 4,31,4.

³¹ Por. W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 13; R. ZIMMERMANN, *Comparative Foundations of a European Law of Set-Off and Prescription*, Cambridge 2004, s. 24 Jednocześnie do dnia dzisiejszego instytucja potrącenia ma niejako mieszany, zarówno materialny, jak i procesowy charakter, i to pomimo powszechnego w Europie uregulowania jej w aktach prawnych dotyczących stosunków materialnoprawnych. Jak uznał polski Sąd Najwyższy, podniesienie zarzutu potrącenia jako dokonanie czynności procesowej może mieć także określone skutki w sferze prawa materialnego, o ile pozwany wcześniej nie złożył oświadczenia o potrąceniu przewidzianego w art. 499 k.c. – por. wyr. SN z dnia 4 lutego 2004 r., I CK 181/03.

jako sposób wygaszania (umarzania) zobowiązań³². Przyjąć można, że to właśnie w twórczości glosatorów po raz pierwszy pojawia się idea potrącenia jako instytucji przynależnej do dziedziny prawa materialnego – nawet jeżeli oni sami nie postrzegali tego w ten sposób³³.

Aspekt faktycznego zakomunikowania przeciwnikowi procesowemu czy sądowi, że do potrącenia doszło, nie zostaje przez Martinusa w przytoczonych przekazach podjęty³⁴. Kwestia ta, mimo dużej doniosłości praktycznej, mogła wydać się Glosatorowi nieistotna – jeżeli bowiem kompensacja nastąpiła automatycznie, to jakiegokolwiek oświadczenie, że do takowej doszło, pozbawione jest znaczenia prawnego, będąc w myśl terminologii współczesnej oświadczeniem wiedzy, a nie woli.

Uzasadnione wydaje się twierdzenie, że poglądy Martinusa Gosia dotyczące *compensatio* wywarły znaczący wpływ na prawdopodobnie najstarszą spośród znanych *summae Codicis* – systematycznie opracowanych dzieł zawierających refleksję teoretyczną nad Kodeksem justyniańskim bądź jego częścią³⁵. Za taką właśnie uchodzi *Summa Trecensis*, której autorstwo pozostaje sporne, zawierająca omówienie znacznej części tytułów Kodeksu Justyniana³⁶. Nie wchodzić w dyskurs dotyczący

---

³² P. PICHONNAZ, *Da Roma...*, s. 346.

³³ Przy czym zauważyć należy, iż sami glosatorowie nie znali jeszcze podziału na prawo materialne i formalne (procesowe), który wprowadzony został dopiero przez Donellusa – por. P. STEIN, *Roman Law in European History*, Cambridge 2003, s. 81.

³⁴ Co nie musi oznaczać, że w ogóle Martinus Gosia kwestii tej nie roztrząsał – jak już bowiem zostało zaznaczone, jego poglądy odnośnie kompensacji znane są jedynie z przekazów pośrednich.

³⁵ Por. R. WOJCIECHOWSKI, 'Societas'..., s. 30; H. KANTOROWICZ, *Studies in the Glossators of the Roman Law*, Cambridge 1938, s. 146; H. DANDROP, E. J. H. SCHRAGE, *The Sources of Medieval Learned Law*, [w:] *The Creation of the 'Ius Commune': From Casus to Regula*, red. J. W. CAIRNS, P. J. du PLESSIS, s. 25-26. Niekiedy zaznacza się dydaktyczny charakter tego rodzaju opracowań, por. E. M. MEIJERS, *Etudes d'histoire du droit*, III, *Le droit romain au Moyen Âge*, Leyde 1959, s. 211. Pierwotne w stosunku do tego rodzaju opracowań prawniczych były *summae* teologiczne i filozoficzne – F. Calasso, *op. cit.*, s. 534.

³⁶ *Summa Trecensis* została wydana przez H. Fittinga pod tytułem *Summa Codicis des Irnerius* (Berlin 1894). Przypisanie autorstwa tego dzieła założycielowi szkoły glosatorów zostało skrytykowane w nauce. H. Kantorowicz uznał, że autorem *Summa Trecensis* jest Rogerius, uczeń Bulgarusa – por. H. KANTOROWICZ, *op. cit.*, s. 146

zagadnienia, spod czyjego pióra owa *Summa* wyszła, zasygnalizować należy pogląd zaprezentowany przez wybitnego uczonego, Eduarda M. Meijersa, według którego autorem tego dzieła był Martinus Gosia, względnie – co być może bardziej prawdopodobne – któryś spośród jego uczniów³⁷. Argumentację swoją prof. Meijers oparł m.in. na zestawieniu poglądów reprezentowanych przez Martinusa, także tych dotyczących kompensacji, ze stanowiskiem wyrażonym w *Summa Trecensis*³⁸. Metoda wydawać by się mogła zawodna, gdyby nie fakt, iż Martinus oraz jego uczniowie, zwani *Gosiani*, zajmując stanowisko, że prawo winno być interpretowane w sposób elastyczny, zgodny z poczuciem słuszności, niezmiernie często pozostawali w opozycji do pozostałych glosatorów, określonych mianem *nostrī doctores*³⁹.

Zawarta w najstarszej sumie do kodeksu *summula* dotycząca potrącenia definiuje kompensację jako *debiti et crediti inter se contributio* – wzajemne zaliczenie długu i wierzytelności⁴⁰. Definicja przekazana przez autora *Summa Trecensis* została pierwotnie sformułowana w III

---

i n. Także P. Vinogradoff uznał, iż autorstwa *Summa Trecensis* przez Irneriusa nie da się udowodnić – P. VINOGRADOFF, *op. cit.*, s. 73. Według poglądu reprezentowanego przez A. Gourona *Summa Trecensis* była dziełem pochodzenia francuskiego, por. A. GOURON, *Lauteur et la patrie de la 'Summa Trecensis'*, «Ius Commune» 12/1984, s. 1-38.

³⁷ Por. E. M. MEIJERS, *op. cit.*, s. 219 i n. Krytycznie na temat tego poglądu: A. GOURON, *op. cit.*, s. 8 i n.

³⁸ Por. E. M. MEIJERS, *op. cit.*, s. 227. Analogiczne stanowisko odnośnie do wpływu koncepcji Martinusa na treść *Summa Trecensis*, por. P. PICHONNAZ, *Da Roma...*, s. 347. Krytycznie na temat poglądu o pochodzeniu *Summa Trecensis* od *Gosiani*: A. GOURON, *op. cit.*, s. 8 i n.

³⁹ Por. P. VINOGRADOFF, *op. cit.*, s. 66-67; R. WOJCIECHOWSKI, '*Societas*'..., s. 27. Warto przytoczyć tu słowa piszącego z wielką erudycją H. KANTOROWICZA: „The impression we gain from Martinus' writings confirms what has always been said of him: He is the champion of equity and such opposed to Bulgarus, the high priest of the *ius strictum*” – H. KANTOROWICZ, *Studies...*, s. 87. Na temat *aequitas gosiana*: J. HALLEBEEK, '*Audi domine Martine!*' *Over 'de aequitas gosiana' en het beding ten behoeve van een derde*, Amsterdam 2000.

⁴⁰ *Summa Trecensis*, [w:] H. FITTING, '*Summa Codicis des Irnerius*', Berlin 1894, *summa ad C. 4,33, n. 2*, s. 107.

w po Chr. przez Modestynusa – przekazują ją Digesta justyniańskie⁴¹. Wyraźnym odwołaniem do justyniańskiej konstytucji (C. 4,31,14) jest stwierdzenie, że potrącenie dokonywa się nie poprzez zarzut procesowy (*non exceptione*) lecz z mocy samego prawa (*ipso iure*), co ma mieć miejsce przy wszystkich powództwach, za wyjątkiem *actio depositi*⁴².

Odnosnie do kompensacji *ipso iure* autor *Summa Trecensis* napisał: *Admittuntur autem omnes compensationes ipso iure, non exceptione, ut antea: Statim enim lege hoc faciente, cum quantitates ab utraque parte debentur, admissa est compensatio, et ideo si postea ab altera parte solvatur, non prius debitum petitu quod compensatione sublatum est, sed ut indebitum quod solutum est repetitur*⁴³. W przytoczonym fragmencie wskazuje się, że kompensacja dopuszczana jest przez prawo już wówczas, gdy powstaje wierzytelność wzajemna, co wiązać należy z odejściem od koncepcji potrącenia następującego poprzez podniesienie ekscepcji. Zatem nim wierzyciel wytoczy powództwo, musi mieć na względzie, że doszło do potrącenia jego wierzytelności z wierzytelnością wzajemną przypadającą dłużnikowi, stąd ewentualne żądanie wykonania świadczenia – w ogóle, bądź jedynie w określonej części – byłoby domaganiem się świadczenia nienależnego.

Przyjęcie powyższej koncepcji świadczy o wpływie poglądów Martinusa Gosii dotyczących potrącenia na treść *Summa Trecensis*. Wyraźne jest odwołanie do *condictio indebiti*, skargi o zwrot świadczenia nienależnego, którą zastosować można w wypadku, gdy uprawniony do dokonania potrącenia, pomimo istnienia możliwości umorzenia zobowiązania poprzez kompensację, wykonuje świadczenie w całości. Rozwiązanie takie posiada sens jedynie wówczas, gdy kompensacja następuje z mocy samego prawa, bez dodatkowych działań ze strony

---

⁴¹ D. 16, 2, 1. W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 130; A. E. GIFFARD, R. VILLERS, *op. cit.*, s. 311. Niekiedy zdarzało się, że autorzy *summae* odwoływali się do innych tekstów prawnych, niż bezpośrednio analizowane; stąd właśnie w *summa codicis* znajduje się odniesienie do Digestów – por. H. KANTOROWICZ, *op. cit.*, s. 146.

⁴² Na temat zakazu kompensowania wierzytelności z wierzytelnością wzajemną wynikającą z kontraktu depozytu w poglądach innych glosatorów, przede wszystkim Bulgarusa i Azona, por. P. PICHONNAZ: *L'interdiction...*, s. 413-414.

⁴³ *Summa Trecensis*, [w:] H. FITTING, *op. cit.*, summa ad C. 4,33, n. 3, s. 107-108.

uprawnionego – w razie wymogu składania dodatkowego oświadczenia nie można by bowiem stać na stanowisku, iż miało miejsce świadczenie nienależne⁴⁴. Tego rodzaju argumentacja jest charakterystyczna właśnie dla Martinusa, bazującego na prawdopodobnie interpolowanym fragmencie z pism Ulpiana⁴⁵:

D. 16,2,10,1 (Ulp. 63 *ad ed.*): *Si quis compensare potens solverit, condicere poterit quasi indebito soluto.*

W powyższym fragmencie rzymski jurysta wyraźnie dopuszcza zastosowanie *condictio indebiti* w wypadku wykonania świadczenia, mimo że możliwe było zastosowanie potrącenia⁴⁶. Rozwiązanie to świetnie wpisywało się w przyjętą przez Martinusa koncepcję kompensacji z mocy samego prawa. Odwołanie się doń w *Summa Trecensis* potwierdza jedynie zbieżność poglądów Martinusa i jej autora na instytucję potrącenia.

3. COMPENSATIO W POGLĄDACH JOHANNESA BASSIANUSA ORAZ AZONA

Odmienny niż Martinus Gosia pogląd na kompensację *ipso iure* mieli *nostri doctores*. Z przytoczonych już fragmentów pism Bartolusa de Saxoferrato oraz Accursiusa wywnioskować można, że do głównych adwersarzy Martinusa odnośnie do zagadnienia potrącenia należał Johannes Bassianus (zm. 1197 r.) – jeden z uczniów Bulgarusa⁴⁷. Był

⁴⁴ Por. W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 85.

⁴⁵ B. BIONDI, *op. cit.*, s. 320; CH. APPELTON, *op. cit.*, s. 201; W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 85.

⁴⁶ Fragment przytoczony został prawdopodobnie mocno interpolowany, stoi bowiem w zupełnej sprzeczności z innym wyjątkiem z pism Ulpiana – D. 12,6,30; por. W. OSUCHOWSKI, *op. cit.*, s. 83 i n.; CH. APPELTON, *op. cit.*, s. 179 i n. Por. również R. ZIMMERMANN, *Comparative Foundations...*, s. 38-39. Autor odnosi się do współczesnych europejskich rozwiązań dotyczących styku instytucji potrącenia oraz bezpodstawnego wzbogacenia.

⁴⁷ H. KANTOROWICZ, *op. cit.* s. 168; R. WOJCIECHOWSKI, 'Societas'..., s. 27. Na temat sylwetki Bassianusa, por. CH. DONAHUE Jr., *Bassianus that is to say, Bazianus?*

Bassianus jednym z najbardziej zaciętych przeciwników *Gosiani*, stąd nie może dziwić, że także odnośnie do kompensacji jego poglądy stoją w kontrze do omówionego stanowiska Martinusa⁴⁸.

Analizę koncepcji Bassianusa przeprowadzić można w oparciu o cytowaną już glosę *Ipsa iure*, znajdującą się w *Glossa Accursiana*⁴⁹. Ze względu na wielki autorytet, jaki uzyskało to dzieło – także pośród praktyków prawa – stanowisko takie wydaje się w pełni uzasadnione⁵⁰. Warto przytoczyć w tym miejscu treść całej glosy:

Ipsa iure. Not. pro M.[artino]quod ipso iure fit compensatio, etsi non opponatur ab homine, ut hic, et infra. eo.l.fi. et instit. de act.§ in bonae fidei. Sed Io[hannes Bassianus] dicit eam fieri tunc demum, cum ab homine opposita fuerit, ut ff.e.l.j et ji. et l. quod Labeo. Nam si ius ipsum compensaret, non esset in hominis potestate cum quo debito compensaretur: quod tamen lex dicit ff.eo.l. si quid et l. verum et l. quod Labeo. Item dicit lex eum male agere, cui obstat compensatio : ut ff.eo.l. verum unde patet esse actionem: sed elidi exceptione: ut ff. quando dies usufr. leg. ce. l.j.§ fi. Quod autem dicitur alicubi fieri eam ipso iure: verum est, si ab homine opponatur: hoc tamen fallit in delictis, ubi ipso iure fit : ut ff.eo.l.si ambo § quotiens. Item ad inhibendum cursum usurarum, vel penam commitendam, vel pignus liberandum : ut hic et j.l. prox.j. de solu.l.eius. et ff.e.l. cum alter. Cum enim debeantur ex mora, et nulla est mora ubi est exceptio : ut ff.si cer pe.l.lecta. in fi. ergo non currunt.

Bazianus and Johannes Bassianus on Marriage, «RIDC» 14/2003, s. 41-82; A. BELLONI, *Baziano, cioè Giovanni Bassiano, legista e canonista del secolo XII*, «Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis» 56/1989, s. 69-85; EADEM, *Giovanni Bassiano, 'Bononiensis ecclesiae canonicus et iuris canonici magister dictus' giudice e 'arbitr'*, «Ius Commune» 21/1994, s. 45-77.

⁴⁸ Por. H. KANTOROWICZ, *op. cit.*, s. 207.

⁴⁹ ACCURSUS, *op. cit.*, glosa *Ipsa iure* ad C. 4,31,4.

⁵⁰ Por. F. CALASSO, *op. cit.*, s. 543-544. To właśnie do *Glossa Accursiana*, zwanej również *Glossa Magna* lub *Glossa Ordinaria*, odnosiło się słynne powiedzenie *quidquid non agnoscit glossa, non agnoscit curia* – R. WOJCIECHOWSKI, *'Societas'...*, s. 28. Olbrzymie dzieło Accursiusa stanowiło podsumowanie działalności całej szkoły glosatorów – M. KURYŁOWICZ, *op. cit.*, s. 99.

Wywód swój rozpoczyna Accursius od ekspozycji stanowiska Martinusa, które od razu stawia w opozycji do poglądu, jaki na kompensację przedstawił Bassianus, popierając je rozbudowaną argumentacją. Johannes Bassianus przyjął, że potrącenie dokonuje się jedynie wówczas, gdy podjęte zostaną określone czynności osoby uprawnionej⁵¹. Gdyby tak nie było, argumentuje uczeń Bulgarusa, to w sytuacji istnienia wielu wierzytelności wzajemnych uprawniony do potrącenia nie mógłby wybrać, na poczet której wierzytelności dokonuje się zaliczenia⁵². Jednocześnie w literaturze mocno akcentuje się, iż nie oznaczało to, że Bassianus czy Azon odrzucili koncepcję kompensacji *ipso iure*; była jednak ona zależna od podjęcia określonych działań przez osobę uprawnioną⁵³. Wyraźnie zatem widoczny jest nacisk na jej aktywność, co znajduje potwierdzenie również w glosie *Si constat*, która nakazuje przeciwstawić (*opponere*) wierzytelność wzajemną drugiej, której realizację próbuje wymusić dłużnik uprawnionego⁵⁴.

⁵¹ W tekście następuje przy tym wyraźne odwołanie do poglądu wyrażonego przez Labeona, który przytacza Ulpian w D. 16,2,13: *Quod Labeo ait, non est sine ratione, ut, si cui petitioni specialiter destinata est compensatio, in ceteris non obiciatur*. W cytowanym fragmencie Labeo stwierdza, nie bez uzasadnienia, jak zauważa Ulpian, że jedynie w stosunku do jednej wierzytelności posłużyć się można potrąceniem. Użyty czasownik *obicio*, *-ieci*, *-iectum*, oznaczający dosłownie rzucać, stawiać naprzeciw, czynić komuś zarzuty, jednoznacznie wskazuje na aktywność uprawnionego; dla dokonujących drobiazgowej egzekucji glosatorów był to ważki argument.

⁵² O swobodzie poręczyciela przy wyborze, czy kompensować wierzytelność własną posiadaną względem powoda, czy też wierzytelność dłużnika głównego pisał już Gaius – por. D. 16,2,5.

⁵³ P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 547; IDEM, *Da Roma...*, s. 346. Stanowisko Bassianusa i Azona tłumaczył w ten sposób już Bartolus de Saxoferrato, który w miejscie pochodzącej od Martinusa koncepcji *compensatio sine facto hominis* próbował wprowadzić *compensatio sine facto iudicis* – CH. APPELTON, *op. cit.*, s. 459. Przyjęcie tego założenia było niezbędne między innymi dla usunięcia skutków wiążących się ze zwłoką w wykonaniu wierzytelności, co zauważa w cytowanej glosie (*in fine*) Accursius. Analogiczna argumentacja pojawia się przy uzasadnianiu retroaktywnych skutków oświadczenia o potrąceniu we współczesnym prawie polskim – por. wyr. SA w Łodzi z dn. 28 listopada 2014, I ACa 1098/14.

⁵⁴ ACCURSIVS, *op. cit.*, glosa *Si constat* ad C. 4,31,4: *CASUS. Si debeam tibi decem, tu mihi alia decé, ipso iure fit compensatio. Si vero debeo tibi decem, et tu mihi duodecim,*

Jednocześnie kompensacja następująca automatycznie, pomimo bezczynności uprawnionego nie zostaje całkowicie zanegowana. Dopuszczano ją w określonych przypadkach: w celu powstrzymania naliczania odsetek za opóźnienie, dla uniknięcia kary umownej zastrzeżonej na wypadek realizacji zobowiązania po upływie terminu oraz w sytuacji, gdy umożliwiałoby to wygaśnięcie zastawu⁵⁵. Przypadki powyższe wiązać zatem należy z eliminacją negatywnych następstw upływu czasu, jakie powstać mogą w okresie, gdy wszelkie przesłanki kompensacji zostały już zrealizowane. Najczęściej jednak podkreślano, że potrącenie następuje z mocy prawa, bez konieczności jakichkolwiek działań ze strony uprawnionego, przy wiarygodności deliktowych⁵⁶.

Poglądy prezentowane przez Bassianusa przyjęte zostały przez jednego z jego najwierniejszych uczniów, Azona Portiusa⁵⁷. On również uważał, że dla dokonania skutecznego potrącenia niezbędna jest aktywność jednej ze stron. W sytuacji takiej przyjmował, że obydwie wiarygodności kompensowały się w chwili, w której zaczęły koegzystować⁵⁸. Należy zatem przyjąć, że oświadczenie o potrąceniu, jakiego dokonywał uprawniony, nie miało według poglądów Azona charakteru prawnokształtującego – nie prowadziło bowiem do zniesienia prawa podmiotowego poprzez umorzenie zobowiązania⁵⁹. Nie było zatem oświadczeniem konstytutywnym, a jedynie deklaratoryjnym, pomimo

---

opponam tibi compensationem usque ad concurrentem quantitatem: de usuris residuis, si aliquo iure debeantur, integra manente petitione.

⁵⁵ P. PICHONNAZ, *Da Roma...*, s. 346.

⁵⁶ Stanowisko to akcentował także AZO, 'Aurea summa', Lyon 1537, s. 68; por. też: P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 547-548; CH. APPELTON, *op. cit.*, s. 459.

⁵⁷ AZON rozpoczął prace mające na celu dokonanie podsumowania dorobku szkoły glosatorów, które, jak wiadomo, ukończył dopiero jego uczeń, Accursius. Azon należał do grona najbardziej wpływowych glosatorów; jego *Summa* do Kodeksu uznana została za niezbędną dla praktycznej działalności prawniczej – R. WOJCIECHOWSKI, 'Societas'..., s. 28.

⁵⁸ CH. APPELTON, *op. cit.*, s. 458-459.

⁵⁹ Por. P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 548. Odmiennie w myśl współczesnej judykatury należy kwalifikować oświadczenie o potrąceniu przewidziane w art. 499 k.c. Jest ono bowiem jednostronną czynnością prawną – por. wyr. SA w Łodzi z dnia 25 września 2014 r., I ACa 431/14.

że było w zasadzie nieodzowne dla wywołania skutków związanych z kompensacją, poza wskazanymi już wyjątkowymi sytuacjami.

Warto zauważyć, że koncepcja Bassianusa i Azona sięga swą genezą założyciela szkoły glosatorów, Irneriusa, który, glosując tytuł *De compensationibus*, zauważył: *hoc erga ita accipiendum est, id est ipso iure fieri compensationem sub his condicionibus si inter eos de compensatione conuenitur vel compensationis rationem iudex admiserit*⁶⁰. Średniowieczny prawnik zwrócił zatem uwagę, że mimo że kompensacja następuje *ipso iure*, to dzieje się to wówczas, gdy tak uzgodnią strony lub gdy przyzwoli na to sąd. Oczywiście jest przy tym, że to właśnie z autorytetem samego Irneriusa zmierzyć się musiał Martinus Gosia, wyrażając opinię zupełnie doń przeciwną⁶¹. Stanowisko zbliżone do Bassianusa zajmował również inny wybitny glosator, Placentinus, założyciel szkoły prawniczej we francuskim Montpellier⁶², który na temat potrącenia pisał: *hodie fit ipso iure compensatio ita tamen si obiiciatur et obiecta non reprobetur*⁶³. Według Placentinusa kompensacja następowała zatem z mocy prawa, ale wówczas gdy uprawniony, nie aprobując żądania powoda, występuje przeciw niemu, podnosząc tę okoliczność. Stanowisko Placentinusa było zatem niezmiernie bliskie zaprezentowanym powyżej poglądom Bassianusa oraz Azona.

4. WPŁYW POGLĄDÓW GLOSATORÓW NA DALSZY ROZWÓJ INSTYTUCJI KOMPENSACJI

Przedstawione powyżej poglądy wybitnych przedstawicieli szkoły glosatorów odcisnęły swoje piętno na dalszym rozwoju kompensacji. Ich historyczna doniosłość polegała przede wszystkim na trwałym

---

⁶⁰ E. BESTA, *L'opera d'Irnerio: contributo alla Storia del diritto italiano*, II *Glosse inedite al 'Digestum Vetus'*, Torino 1896, s. 161.

⁶¹ Por. E. M. MEIJERS, *op. cit.*, s. 227.

⁶² Por. P. VINOGRADOFF, *op. cit.*, s. 77. H. KANTOROWICZ, *op. cit.*, s. 126, sugeruje, iż Placentinus mógł być uczniem Bulgarusa i Rogeriusa.

⁶³ PLACENTINUS, *'Summa Codicis'*, 4, 31, s. 165; cyt. za E. M. MEIJERS, *op. cit.*, s. 227.

wyodrębnieniu dwu głównych nurtów w postrzeganiu potrącenia wierzytelności w europejskich systemach prawa prywatnego⁶⁴.

Stanowisko zajmowane przez Martinusa znalazło uznanie u wybitnego francuskiego prawnika, Cuiaciusa (Jacques Cujas, 1552-1590)⁶⁵. To pod jego przemożnym wpływem pogląd o kompensacji z mocy samego prawa przyjęty został we Francji⁶⁶. Podzielił go w swoim słynnym *Traité des obligations* Robert Joseph Pothier (1699-1772)⁶⁷: *La compensation se fait de plain droit (...). Lorsqu'on dit que la compensation se fait de plein droit, ipso iure, cela signifie qu'elle se fait par la seule vertu, de la loi, sans qu'elle ait été prononcée par le juge, ni même opposée par aucune des parties*⁶⁸. W okresie powstania dzieła Pothiera idea kodyfikacji była już dojrzała wśród oświeceniowych elit⁶⁹. Nie może zatem dziwić, iż *Code civil des Français* w art. 1290 wyraźnie statuuje kompensację z mocy samej ustawy⁷⁰: *La compensation s'opère de plein droit par la seule force de la loi, même à l'insu des débiteurs; les deux dettes s'éteignent réciproquement, à l'instant où elles se trouvent exister à la fois, jusqu'à concurrence de leurs quotités respectives*. Analogiczne rozwiązanie przyjęte zostało

⁶⁴ Na uboczu pozostawione zostało natomiast zagadnienie rozwoju omawianej instytucji w systemach *common law*. Na ten temat por. W. LOYD, *op. cit.*, s. 543 i n.

⁶⁵ P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 548. Cuiacius był jednym z przedstawicieli kierunku humanistycznego w jurysprudencji – M. KURYŁOWICZ, *op. cit.*, s. 100; K. KORANYI, *Powszechna historia państwa i prawa w zarysie*, II, Warszawa 1955, s. 386. Na temat nurtu humanistycznego w badaniach nad prawem rzymskim por. P. ŚWIĘCICKA, *op. cit.*, s. 15 i n.

⁶⁶ W. LOYD, *op. cit.*, s. 543; CH. APPELTON, *op. cit.*, s. 460.

⁶⁷ P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 548; CH. APPELTON, *op. cit.*, s. 460-461. Na temat Pothiera por. J. E. MONTMORENCY, *Robert-Joseph Pothier and French Law*, «Journal of the Society of Comparative Legislation» 13.2/1913, s. 265-287. Autor zaznacza wpływ Cuiaciusa na twórczość Pothiera – *IBIDEM*, s. 279.

⁶⁸ R. J. POTHIER, *Traité des obligations*, Paris 1768, s. 183.

⁶⁹ Por. K. SÓJKA-ZIELIŃSKA, *Idea „kodyfikacji” w kulturze prawnej europejskiego Oświecenia*, «Zeszyty Prawnicze» 10.1/2010, s. 15 i n.; E. BORKOWSKA-BAGIEŃSKA, *Wpływ kodyfikacji prawa cywilnego na poziom kultury prawnej społeczeństw*, «RPEiS» 73.1/2011, s. 151 i n.

⁷⁰ Jak zauważa K. Koranyi z prac Pothiera dotyczących prawa prywatnego korzystali redaktorzy *Code civil* z 1804 r. „przejmując z nich, niekiedy dosłownie, całe zwroty.” – K. KORANYI, *op. cit.*, s. 385.

w kodyfikacjach cywilnych takich państw, jak Włochy czy Hiszpania, a także w austriackim ABGB⁷¹. Pomimo tego, zauważyć trzeba, że we francuskiej praktyce orzeczniczej wymagane jest złożenie oświadczenia woli (*manifestation de volonté*) dokonania potrącenia, co potwierdza pogląd o trudności w praktycznej realizacji postulatów Martinusa Gosii dotyczącego *compensatio sine facto hominis*⁷².

Koncepcja Bassianusa oraz Azona uzyskała natomiast uznanie już w poglądach komentatorów. Przyjęli ją zatem Cinus de Pistoia (zm. 1356) oraz Bartolus de Saxoferrato⁷³. Pomimo że stać się miała teorią dominującą na obszarze Niemiec, odrzucił ją Landrecht pruski z 1794 roku, który przyjął założenie o kompensacji z mocy samego prawa⁷⁴. Niemniej to właśnie niemieccy pandektyści przyczynić się mieli do rozwoju koncepcji Bassianusa i Azona, co jest zrozumiałe, biorąc pod uwagę, jak mocno akcentowali oni rolę aspektu woli w prawie⁷⁵. Zwolennikiem wymogu składania oświadczenia dla skutecznego dokonania potrącenia był zatem Georg Puchta (1798-1846), zaś dogmatyczne podstawy dla przyjęcia koncepcji potrącenia poprzez konstytutywne oświadczenie o charakterze prawnokształtującym dali Heinrich Dernburg (1829-1907) oraz Bernhard Windscheid (1817-1892)⁷⁶. Dernburg, podejmując analizę historyczną instytucji potrącenia, stanął na stanowisku, że założenie o kompensacji automatycznej w ogóle nie przystaje do zasad

---

⁷¹ P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 542-543; CH. APPELTON, *op. cit.*, s. 461. Por. art. 1202 Kodeksu cywilnego hiszpańskiego z 1889 r., art. 1242 Kodeksu cywilnego włoskiego z 1942 r., § 1438 ABGB z 1811 r. Nie może też dziwić, że koncepcję kompensacji automatycznej przyjęto również w art. 1673 *Code civil du Québec*, por. A. BÉLANGER, *op. cit.*, s. 136 i n.

⁷² Por. CH. FOUNTOULAKIS, *Set-off defences in Interantional Commercial Arbitration: A Comparative Analysis*, Oxford/Portland 2011, s. 45 i n.; A. BÉLANGER, *op. cit.*, s. 139 i n.

⁷³ P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 548.

⁷⁴ CH. APPELTON, *op. cit.*, s. 461.

⁷⁵ Por. F. C. von SAVIGNY, *System des heutigen Römischen Rechts*, III, Berlin 1840, s. 237 i n.

⁷⁶ P. PICHONNAZ, *The retroactive...*, s. 552 i n.; R. ZIMMERMANN, *Comparative Foundations...*, s. 53.

współczesnej mu logiki prawniczej⁷⁷. Ostatecznie zatem niemiecki BGB z 1896 roku w § 388 stanowi: *Die Aufrechnung erfolgt durch Erklärung gegenüber dem anderen Teil. Die Erklärung ist unwirksam, wenn sie unter einer Bedingung oder einer Zeitbestimmung abgegeben wird.*

Pod wpływem rozwiązań niemieckich także polski Kodeks cywilny statuuje zasadę, że zaliczenie wzajemnych wierzytelności następuje na podstawie oświadczenia woli o charakterze konstytutywnym⁷⁸. Art. 499 k.c. stanowi: *Potrącenia dokonywa się przez oświadczenie złożone drugiej stronie. Oświadczenie ma moc wsteczną od chwili, kiedy stało się możliwe.* Przepis wyraźnie wskazuje na retroaktywny skutek takiego oświadczenia, co jest konieczne ze względu na określone skutki prawne, jakie ma na stosunek zobowiązaniowy wpływ czasu, a jak zostało już wspomniane, problem ten dostrzegali także glosatorowie.

Warto wspomnieć, że niemieckie założenia dotyczące kompensacji miały oddźwięk bardzo szeroki – przyjęto je również w Grecji, Japonii, Korei, Tajlandii oraz w Turcji⁷⁹. Opisane powyżej uwarunkowania historyczne dotyczące rozwoju omawianej instytucji mogą mieć szczególne znaczenie w kontekście trwających obecnie prac nad harmonizacją prawa prywatnego⁸⁰.

5. PODSUMOWANIE

Twórczy dorobek szkoły glosatorów dotyczący instytucji potrącenia nie może pozostać niezauważony przez historyków prawa. Spór dotyczący sformułowania *ipso iure* w justyniańskiej konstytucji C. 4,31,14

---

⁷⁷ CH. FOUNTOULAKIS, *op. cit.*, s. 64.

⁷⁸ Por. wyr. SA w Poznaniu z dn. 5 marca 2014 r., I ACa 1268/13; wyr. SA w Białymstoku z dn. 9 lipca 2014 r., I ACa 460/13. Podstawowym opracowaniem monograficznym dotyczącym instytucji kompensacji w polskim prawie prywatnym jest praca M. PYZIAK-SZAFNICKIEJ, *Potrącenie w prawie cywilnym*, Kraków 2002.

⁷⁹ CH. FOUNTOULAKIS, *op. cit.*, s. 62.

⁸⁰ Na temat prac nad harmonizacją prawa prywatnego, w tym prawa zobowiązań, w Unii Europejskiej, por. R. ZIMMERMANN, *Comparative Foundations...*, s. 1 i n.; W. DAJZAK, *op. cit.*, s. 49 i n.

doprowadził, jak przedstawiono powyżej, do wyodrębnienia dwu zasadniczych nurtów dotyczących sposobu regulacji omawianej instytucji w kontynentalnych systemach prawa prywatnego. Pozwala to oczywiście lepiej zrozumieć omówione pokrótce różnice, a być może wysnuć również określone wnioski na przyszłość.

Dużą doniosłość historyczną ma również inny aspekt dorobku glosatorów dotyczącego kompensacji. Wydaje się, że to właśnie przedstawiciele tej średniowiecznej szkoły prawniczej jako pierwsi zaproponowali odejście od procesowego modelu kompensacji. Pomimo że do dnia dzisiejszego jednoznaczne zakwalifikowanie potrącenia jako instytucji prawa materialnego nie zostało przeprowadzone z pełną konsekwencją, to pierwszy krok w tym kierunku zrobili właśnie glosatorowie.

REMARKS ON 'COMPENSATIO' IN THE WORK OF SELECTED REPRESENTATIVES OF THE SCHOOL OF GLOSSATORS

Summary

The institution of remitting reciprocal receivables and payables by setting them off against each other down to the amount of the lesser debt (*compensatio*) goes back Roman law. But the duality involved in such practices in modern European legal systems is the result of later developments in the medieval discourse on whether the effects of set-off ensued *sine facto hominis*, i.e. on the grounds of the provision as such, or on the grounds of a constitutive declaration of will made by one of the reciprocal creditors.

This problem was debated in the School of Glossators which was founded in the 11th century by Irnerius. The aim of this paper is to describe the views held by selected glossators of Roman law and to present their influence on subsequent legal solutions adopted in 19th- and 20th-century civil codifications.

Słowa kluczowe: potrącenie, kompensacja, glosatorowie.

Keywords: set-off, compensation, glossators.

Literatura:

- APPELTON CH., *Histoire de la compensation en droit romain*, Paris 1895
- BÉLANGER A., *La compensation légale, son automatisme et ses conditions d'application: entre mythes et réalités*, «Les Cahiers de Droit» 44.2/2003, s. 133-181
- BESTA E., *L'opera d'Irnerio: contributo alla Storia del diritto italiano*, II Glosse inedite al Digestum Vetus, Torino 1896
- BIONDI B., *La compensazione nel diritto romano*, Cortona 1927
- BORKOWSKA-BAGIEŃSKA E., *Wpływ kodyfikacji prawa cywilnego na poziom kultury prawnej społeczeństw*, «Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny» 73.1/2011, s. 151-156
- CALASSO F., *Medio evo del diritto*, Milano 1954
- DAJCZAK W., *Prawo rzymskie a rozwój europejskiego prawa prywatnego*, [w:] *Poszukiwanie Europy: Zjazd gnieźnieński a idea zjednoczonej Europy*, red. A. MIKOŁAJCZAK, L. MROZIEWICZ, Poznań 2000, s. 43-54
- DANDROP H., SCHRAGE E. J. H., *The Sources of Medieval Learned Law*, [w:] *The Creation of the 'Ius Commune': From Casus to Regula*, red. J. W. CAIRNS, P. J. du PLESSIS, s. 7-56
- DERNBURG H., *Die compensation nach römischen Rechte mit Rücksicht auf die neuen Gesetzgebungen*, I-II, Heidelberg 1854
- DONAHUE JR. CH., *Bassianus that is to say, Bazianus? Bazianus and Johannes Bassianus on Marriage*, «RIDC» 14/2003, s. 41-82
- BELLONI A., *Baziano, cioè Giovanni Bassiano, legista e canonista del secolo XII*, «Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis» 56/1989, s. 69-85
- BELLONI A., *Giovanni Bassiano, 'Bononiensis ecclesie canonicus et iuris canonici magister dictus' giudice e 'arbiter'*, «Ius Commune» 21/1994, s. 45-77
- GIFFARD A.E., VILLERS R., *Droit romain et ancien droit français. Les obligations*, Dalloz 1970
- FOUNTOULAKIS CH., *Set-off defences in Interantional Commercial Arbitration: A Comparative Analysis*, Oxford/Portland 2011
- GOURON A., *L'auteur et la patrie de la Summa Trecensis*, «Ius Commune» 12/1984, s. 1-38
- HALLEBEEK J., *'Audi domine Martine!' Over 'de aequitas gosiana' en het beding ten behoeve van een derde*, Amsterdam 2000
- KANTOROWICZ H., *Studies in the Glossators of the Roman Law*, Cambridge 1938
- KASER M., HACKL K., *Das Römisches Zivilprozessrecht*, München 1996
- KORANYI K., *Powszechna historia państwa i prawa w zarysie*, II, Warszawa 1955

- KURYŁOWICZ M., *Prawo rzymskie. Historia, tradycja, współczesność*, Lublin 2003
- LAIR A. E., *De la compensation et des demandes reconventionnelles dans le droit français ancien et moderne*, Paris-Angres 1862
- LOYD W., *The Development of Set-off*, «University of Pennsylvania Law Review» 64.6/1916, s. 541-569
- MEIJERS E. M., *Etudes d'histoire du droit, III: Le droit romain au Moyen Âge*, Leyde 1959
- MONTMORENCY J. E., *Robert-Joseph Pothier and French Law*, «Journal of the Society of Comparative Legislation» 13.2/1913, s. 265-287
- OSUCHOWSKI W., *Historyczny rozwój kompensacji w prawie rzymskim*, Kraków-Warszawa 1970
- PICHONNAZ P., *Compensation et prescription: le dialogue difficile d'un couple à la fleur de l'âge?*, «Revue fribourgeoise de jurisprudence. Le droit en mouvement», wydanie specjalne z okazji dziesięciolecia czasopisma, red. L. VOLLERY, P. CORBOZ, H. CASANOVA, D. LOERTSCHER, Fribourg 2002, s. 87-101
- PICHONNAZ P., *La compensation: Analyse historique et comparative des modes de compenser non conventionnelles*, Fribourg 2001
- PICHONNAZ P., *Da Roma a Bologna: l'evoluzione della nozione di „compensatio ipso iure”*, «Rivista di Diritto Romano» 2/2002, s. 337-350
- PICHONNAZ P., *L'interdiction de compenser dans le contrat de dépôt*, «RIDA» 46/1999, s. 393-425
- PICHONNAZ P., *The retroactive effect of set-off (compensatio). A journey through Roman Law to the New Dutch Civil Code*, «The Legal History Review» 68.4/2000, s. 541-564
- PYZIAK-SZAFNICKA M., *Potrącenie w prawie cywilnym*, Kraków 2002
- ROZWADOWSKI W., *Reskrypt Marka Aureliusza o kompensacji w doktrynie romanistycznej i źródłach*, część I: *Przegląd krytyczny doktryny XIX i XX wieku*, «CPH» 26.2/1974, s. 1-24; część II: *Źródła*, «CPH» 27.1/1975, s. 23-53.
- ROZWADOWSKI W., *Zarzut kwoty potrąconej. Studia nad D.22,3,19,3*, «CPH» 27.2/1976, s. 1-15
- SAVIGNY F. C. von, *System des heutigen Römischen Rechts*, III, Berlin 1840.
- SOLAZZI S., *La compensazione nel diritto romano*, Napoli 1950
- SÓJKA-ZIELIŃSKA K., *Idea „kodyfikacji” w kulturze prawnej europejskiego Oświecenia*, «Zeszyty Prawnicze» 10.1/2010, s. 7-21
- STAMPE E., *Das compensationverfahren im vorjustinianischen stricti iuris iudicium*, Leipzig 1886

- STEIN P., *Roman Law in European History*, Cambridge 2003
- ŚWIĘCICKA P., *Prawo rzymskie w okresie Renesansu i Baroku. Humanistyczny wymiar europejskiej kultury prawnej*, «CPH» 64.1/2012, s. 9-37
- VINOGRADOFF P., *Roman Law in Medieval Europe*³, Oxford 1961
- WARMELO P. VAN, *Le Rescrit de Marc-Aurèle à propos de la compensation*, [w:] *Droits de l'antiquité et sociologie juridique. Mélanges H. Lévy-Bruhl*, Paris 1959, s. 335-341
- WOJCIECHOWSKI R., *'Societas' w twórczości glosatorów i komentatorów*, Wrocław 2002
- WOJCIECHOWSKI R., *O wpływie prawa rzymskiego na rozwój prawa spółek w średniowieczu i na początku dziejów nowożytnych*, [w:] *Współczesna romanistyka prawnicza w Polsce*, red. A. DĘBIŃSKI, M. WÓJCIK, Lublin 2004, s. 323-340
- ZIMMERMANN R., *Comparative Foundations of a European Law of Set-Off and Prescription*, Cambridge 2004
- ZIMMERMANN R., *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996.